

Leka för livet

FATABUREN 1992

Leka för livet

NORDISKA
MUSEET

Leka för livet

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1992

FATABUREN 1992

ISBN 91 7108 316 2

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Hans Medelius.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Drottning Blanka av Namur. Målning av Albert Edelfelt 1877. Foto Hannu Aaltonen. Ateneum, Helsingfors.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

*Näslekar och andra ömma lekar
förekommer ofta i uppteckningar-
na och även i vår tid. Foto Bo
Törngren, 1941, Morgontidning-
ens arkiv.*

KÄRA FAR OCH MOR LÅNA MIG LITE MJÖL OCH SALT...

Elisabeth Brundin

*Elisabeth Brundin,
intendent, Nordiska
museet.*

Många är vi som samlat på minnen från barndomen. På vinden hittar vi en gammal älskad leksaksbil, en docka, ett par små skor, ett fotoalbum och en gammal tummad dagbok. I många arkiv i vårt land finns också minnen samlade. Så finns t.ex. i Nordiska museets arkiv och i Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala uppteckningar över barndomens lekar.

I det följande möter vi ett urval av dessa. Det är de vuxna som söker och skapar kontakt med de allra minsta från spädbarnsåldern upp till ca 2–3-årsåldern genom att leka kropps nära lekar med ord och ramsor till. De flesta ramsorna är återberättade från 1800-talets slut och 1900-talets början. Men många av lekarna och ramsorna känner säkert de flesta igen även idag.

Först av dem som minns är W. Nordenson från Ragunda i Jämtland:

Barn i späd ålder blevo föremål för ömhetsbetygelser av grannhustrur. Jag minns vid sekelskiftet när Anners-Lars-Anna-Stina i Gevåg kom in till oss och tog min lille-bror i famnen och sa: "Ninna-ninna-gullaligen" och så tryckte hon upprepade gånger sin nästipp mot min lille-brors. Denna smekning kallas "te å bryna näsa" eller "te o ge gonäsa".

Näslekar liksom andra ömhetsbetygelser förekommer ofta i uppteckningarna. Att smeka ett litet barn var kanske en av de få gånger känslor öppet visades.

Så här smeksamt kan det låta i en annan lek från Äppelbo i Dalarna: "Nu skall jag kramsa och növla dig" jollrade den vuxne med spädbarnet. "Kramsa" innebar att barnet ströks över hela kroppen och "növla" att det oupphörligt vändes och rullades.

Vilken hisnande upplevelse för ett litet barn att bli lyft högt upp i luften! Kanske får hon leka "Bäras stelpinne" som beskrivs från Södermanland vid sekelskiftet. "Barnet sattes på flata hand, vilken var utsträckt och utan att hålla i det skulle det sitta så medan den som bar det löpte rummet runt. Den andra handen var ju tillreds om barnet föll, det kanske hände att det ej hanns förrän det fallit."

När det lilla barnet sprattlar i knät eller på sängen för att bli omskött, ligger det nära till hands att leka med händer, armar, ben och fötter.

Såhär minns Erla Nilsson i Tostarp i Skåne att hennes mor lekte med ett av småsyskonen:

Mor tog den lilles händer och sågade dem fram och tillbaka medan hon läste följande ramsa:

Katten och källingen
de kivades om vällingen
"Aj, aj", sa källingen
"Ja brände mej på vällingen"
"De va lia gott" sa katten
"så konne du lad me hatt'en."

Innehållet i ramsorna berättar mycket om livet i bondesamhället. Det kan handla om vatten som skall hämtas vid källan, hästen som skall skos, julgrisen som skall slaktas, hönsen som pickar och mycket annat.

Följande lek från Åker och Rekarne i Södermanland anspelar på skinnberedning. Den vuxne gjorde rörelser fram och tillbaka med barnets armar medan följande ramsa lästes:

Reda, reda skinn
Reda, reda skinn
Dra skinnareedja
Dra skinnareedja
Å skava dom
Å skava dom

Att leka "tittut" har alltid varit populärt. På Sollerön i Dalarna heter leken "pit-kas" och beskrivs så här: En person gömmer sig ömsom och tittar ömsom fram bakom något föremål eller bakom den som håller barnet i knä eller bakom barnets huvud och säger därvid på ena sidan "Pit" och på den andra "kas". Foto Reportagebild. Morgontidningens arkiv.

I nästa lek, upptecknad av Eda Karlsson i Ekeby i Östergötland, handlar det om att sko hästen för vinterföret.

Sko min fåle, sko min häst
sko dom alla fyra
imorgon blir det snö och frost
då blir skorna dyra
kostar en krona å fyra

Medan ramsan lästes slog den vuxne med flata handen under barnets fot som för att härma hovslagaren.

Eda Karlsson berättar vidare att när barnet satt i knät hos någon vuxen hände det att han eller hon tog under vart och ett av barnets ben och sakta höjde och sänkte dem, som om barnet gått. Under tiden lästes följande ramsa:

Lanka ätter vatten
Lanka ätter vatten

sedan lades det ena benet ett par gånger över det andra och ramsan löd:

Ösa i, ösa i

sedan höjdes och sänktes åter barnets ben upp och ner men nu i raskare takt medan man sade:

Å springa hem igen
Å springa hem igen
Å springa hem igen

Springa efter vatten skulle om några år bli verklighet för det lilla barnet. På en gård behövdes dagligen stora kvantiteter både i hushållet och till kreaturen.

Vid 3 månaders ålder börjar barnen le och vid 6 månader skrattar de. Då börjar det bli dags för skämt- och kittlingslekar.

Från Jät i Småland berättas hur en far lekte en kittlingslek med sitt lilla barn genom att lägga det på magen över knät medan han lätt berörde barnet med fingrarna och sjöng eller sade:

Lire, lire, lire, lej
lire, lire, lire, lej
lire, lire, larium

Teckning Christina Alvner.

Beröringen kittlade och barnet skrattade. Och så sade han plötsligt:

Det är en skruv lös!

och gjorde på något känsligt ställe samma rörelse som då man skruvar en skruv. Då kittlade det ännu mer och barnet hade mycket roligt, berättar meddelaren.

Det är inte bra för barnet om det skrattar så det storknar och tappar andan, påpekar en meddelare från Åker och Rekarne i Södermanland och beskriver följande:

Runda rörelser gjordes med fingret över barnet bröst. Vid ordet "pip" stacks pekfinger i bröstet eller magen varvid kittlingen retade barnets skrattmuskler.

Ramsan som lästes till handlar om julgalten, som skulle slaktas några veckor innan jul. Detta var en skräckfylld upplevelse, som nog etsade sig fast i många barns sinne. Särskilt som man ju kände galten väl dessförinnan. Han måste ju pysslas om väl för att växa sig stor och stark, vilket framkommer av ramsan.

Kära far och mor
Ge mig lite mjöl och salt
Ja ska pipa min stora julgalt
Han är inte mycke stor
Han har inte fått någe sen i fjol
då gav jag honom lite mjöl och havre
Å nu ska ja stikka'n på naveln
Så han ska säga pi-i-i-ip
Ja, pip ska han säga!

I nästa ramsa har katten, älskad av alla barn, inspirerat till en kittlingslek. Ramsan lyder:

Nu kommer mi katta
nu kommer mi katta
ho pultar och ho går
ho tar allt vad ho får
Å ja tar av – barnets namn –
Å så säger hon pi-i-i-ip

Under tiden gör "katten" steglika rörelser utefter barnets kropp och vid ordet "pip" sticker man till med fingret på mage eller bröst för att reta till skratt.

Alla gårdens djur inspirerade till lekar och ramsor. I nästa lek får vi möta hönsen. Leken heter "Pippla höns" och är en finger-, tå- och kroppslek:

Alla mina små grå
pippla höns
går i grannens lada
gör en storan skada
biter av ax och strå
hästen grå, sadeln på
Vippa, vappa, källartrappa
Dej bör dörren lakka!

Medan ramsan läses räknas på fingarna och tårna till tio. Till sist ruskas hela kroppen. Denna lek berättas från Åker och Rekarne i Södermanland liksom lekarna med julgalten och katten.

Gamla ramsor är ständigt populära. En finger- och tålekramsa var "Pippla höns" som enligt uppteckningarna lektes för länge sen i Södermanland och passar lika bra idag. Foto Beda Zetterberg, Förskoletidningen, 1985.

Eda Karlsson från Ekeby i Östergötland, som tidigare beskrivit lekarna "Sko min fåle, sko min häst" och "Lanka ätter vatten" beskriver "Pippla höns" något annorlunda. Leken är här enbart en fingerlek och passar både småbarn och något äldre barn.

Barnen fick lägga händerna på ett bord eller dylikt så att alla fingrarna låg raka så att den som skulle "pippla" kunde komma åt att med sitt pekfinger lätt trycka på barnets fingrar med början på lillfingret under det han/hon sade:

Pippla mina små grå höns
går i bondens lada
gör en farligt stor skada
biter av ett strå
lägger det i vrå
vippla vappa källetrappa
den som bör ut på dörren lacka
ut med dej du "Po"

Genom fingerleken övar barnen motorik, ord och räknetal. Här är det lilla Ingrid som leker med sina fingrar. Bildtexten från 1952 lyder: "Vad månne inte bli-va av detta barn, som redan bör-jat räkna på fingrarna?" – Kan-ske övar hon Tummetott, Slickepott, Långeman, Gullebrann och lilla Vicke-vire. Foto Einar Ekstedt, Morgontidningens arkiv.

Den av fingrarna, som blev "po" skulle vikas in under handen och så fortsattes tills alla fingrarna på båda händerna var invikta. Sedan var det bara att börja om från början igen.

Det lilla barnet börjar tidigt leka med sina fingrar på egen hand. Detta inspirerade till fingerlekar med ramsor till. Att bl.a. leken "Tummetott, slickepott" var populär visar den mängd varianter som finns. Många gånger förekommer rena nonsensrim i ramsan.

Hilda Schölander berättar här om en fingerlek som lektes i hennes hemsocken Våxtorp i Småland.

Fingrarna räknades från tummen ett antal gånger och ramsan löd såhär:

Tummetott, slickepott, långeman, hjärtebrand
lilla vickumvirum.

Den föll i ån, den hjälpte opp en, den klädde
på'n
Den gick hem och skvallrade och den fick stryk.

Total, titel, tullerutt, nackafu, korperess
Jag vill ha mat, var ska vi ta den? I mors skåp,
tala inte om det, nänä men.

Nog tänker man sig att lekar är roliga och lustiga. Men i en
mängd skämtlekar kan man undra vem som har roligt.

Så här berättar John Johansson från Gärdslösa på Öland om
"Herrens höns".

*"Herrens höns" var ett dumt skämt som stort dumt folk tillät sig mot de
små. Man frågade den lille om han ville se "Herrens höns". Fick man "ja"
till svar fattades den lille om huvudet vid öronen och lyftes så ett stycke från
marken och hölls en stund på detta sätt. Jag minns att det började svartna en
gång när smeden höll mig så.*

Teckning Christina Alwner.

En annan handgriplig lek beskrivs från Hällestad i Östergötland. Leken heter betecknande nog "Har du skrikskinn?" Några frågor ställes till barnet enligt följande:

Har du skrikskinn?

Vad sa mor din när hon fick dej?

Vad sa mor din när brö't vart slut?

I detsamma nöp man kraftigt barnet så det skrek till. Skriket blev alltså svar på frågan.

Denna typ av lek kan också ha beteckningar som "Vill ni se herrgårdstuppen?". "Ska du se farfars/morfars tupp?", "Prästens get" m.fl. varianter.

Så här berättar Tyra Wallin från Kalmar hur hon lekte med sin lillasyster Maja.

Vi förflytta oss tillbaka i tiden till år 1884. Vi promenera i Kalmar Spikgatan fram till Rostads höga portar och komma in på skolgården.

Här blåser de två systrarna såpbubblor och Tyra berättar vidare:

Av mamma får vi en kopp vatten med en såpklick uti, och så behöver vi en tom trådrulle. Sen går det fint. Lillasyster jublar över de granna, skimrande bubblorna och sträcker händerna efter dem, men då fångar storasystrer de små fingrarna och säger:

Ingrid på promenad med lillasyster Britt längs Norr Mälarstrand i Stockholm en solig vårdag år 1947. Kanske Ingrid kommer att leka "Baka baka liten kaka" och "Pappas lilla kråka" med Britt precis som Tyra lekte med sin lillasyster Maja i Kalmar år 1884. Foto Sallstedts bildbyrå, Morgontidningens arkiv.

Baka, baka liten kaka
rulla, rulla liten bulla
ringla, ringla liten kringla
och skjuts med den i ugnen!

Alltmedan hon joltrar fram orden, låter hon de små händerna i luften forma bullar och ringla kringlor. Vid de sista orden sträckas de isär uppåt eller ock får den knäsatta lilla ut och åka medan följande ramsa sjungs:

Pappas lilla kråka skulle ut och åka
ingen hade hon som körde
Än för hon hit, än för hon dit
Än för hon ner i diket.

”Den” säger den lilla och räcker fram fingret. ”Jaså, du vill veta fingrarnas namn”, säger stora syster. ”Ja, här har du Tummetott, här Slickepott, Långstång, Ringtött och lille Petter Spegleman.”

Så vill Lillan rida på knät och får då höra:

Rida rida ranka
hästen heter Blanka
vart skall vi ria, ria bort och fria
till en liten pia
Vad skall hon heta?
Jungfru Margareta
den tjocka och feta.

Tyra berättar också att på kvällen när hennes lillasyster är avklädd får hon en stund sitta på pappas knä medan han sjunger:

Lilla Maja, lilla Maja satt i pappas knä
killade sina fötter
tills hon blev så trötter
Gack och lägg dig, gack och lägg dig.

Att rida på knä eller fot var något alla barn älskade precis som många barn gör än idag. Ju fortare det går och ju mer det kittlar i magen desto roligare är det. Att ridlekar var populära visar med all tydlighet den mängd varianter, som finns upptecknade. De kan förutom ”Rida ranka” heta ”Ro, ro till fiskeskär”, ”Måns Månson med träskorna på”, ”Skära sav”, ”Alla mannar skulle ut i fält” m.m. Såhär gick leken ”Först kommer herrarna ridan-

"Rida, rida, ranka, hästen heter Blanka", sjungs i Henrik Hallbäcks visa från år 1893. Både visan och Albert Edelfelts målning från 1877 blev mycket populära. Hästen "Blanka" går tillbaka till Blanka av Namur, som 1335 blev drottning av Sverige och Norge då hon förmäldes med kung Magnus Eriksson. Hon hade två barn, Erik och Håkon som båda blev kungar. Ateneum, Helsingfors. Foto Hannu Aaltonen.

des . . ." till enligt O. Ahlqvist från Genarp och V. Alstad i Skåne:
 Barnet gungades sakta på knät och man sade:

Först kommer herrarna ridandes så nätt, så nätt, så nätt
 sen gungades barnet hastigare och man sade:

Så kommer damerna så tätt, så tätt, så tätt

Till sist gungades barnet djärvt upp och ner och man sade:

Så kommer bonden i galopp, i galopp, i galopp

Hos mina farföräldrar i Hjo hängde på 1940-talet en tavla som fascinerade mig och mina systrar. Tavlan föreställde en ung vacker dam med utslaget hår. Hon bar en vit fotsid klänning och på hennes knä satt en liten pojke. Vem var den vackra damen och vem var den lille pojken?

Mamma berättade om drottning Blanka av Namur och den lille prins Håkon, som levde på 1300-talet. Prinsen blev med tiden kung av Sverige och Norge. Och så sjöng mamma visan medan vår lillebror satt på hennes knä:

Rida, rida, ranka, hästen heter Blanka
Liten pilt med ögon blå
kungakronor skall du få
När du dem har vunnit
ungdomsro försvunnit...

Och så fortsatte visan på den mjuka, melankoliska melodin.

Många år efteråt när jag läser uppteckningar på Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala blir jag något förvånad, när jag åter gör bekantskap med min barndoms rida-ranka-lek. I uppteckningarna finns inte Blanka av Namur.

De ridande skall ofta ut och fria till en piga, som heter Margareta, "den tjocka och den feta" som troligtvis är Håkans blivande gemål Margareta, dotter till Valdemar Atterdag. I flera uppteckningar förekommer också två hundar, som sitter och skäller på en "sopedynga". Romantiken från min barndoms "rida ranka" tycks vara långt borta.

Så här låter det i en ramsa från Jät i Småland:

Hopp, rida ranka, hästen heter Blanka
Vart ska vi ria?
Till en liten pia.
Va ska hon heta?
Anna Margareta, den tjocka och den feta.
När vi kom dit, så var där ingen hemma
utom en liten hynda
som satt på sopedynga och sa:
vov! vov! vov!

Till sist har vi här en vaggvisa med en berättelse, som är upptecknad av Hanna Scharp och Johanna Muntzing i Eksjö i Småland.

Det var en fattig torparhustru som satt och vaggade sitt lilla

barn med foten på vaggans med och sjöng medan hon stickade en strumpa. Då knackade det på dörren och in kom sockenskölläraren: (Han talar medan hennes svar sjunges.)

- God dag mor
- Godda, godda, godda Herr Magister,
vyssja, vyssja lull
vyssja, vyssja lull.
- Är far hemma?
- Far är inte hemma, han är i skogen.
Vyssja, vyssja, lull
vyssja, vyssja, lull
- Kan jag få låna en yxa?
- Yxan ä int' här, för den har han me' sej.
Vyssja, vyssja, lull etc
- Adjö då, mor!
- Adjö, adjö, adjö Herr Magister,
Vyssjö vussja lull, etc
Väl att han gick, så lillen får sova.
Vyssja vussja lullan lej!

"Dalkulla vid vaggan". Målning av G. Wirgin 1872.